

Солун 1925
чылдын август
31-де учур
ЭЛЕЭН

ШЫН

№ 230 (14952) 1992 чылдын ноябрь 27, пятница Солунга ат салган шагы 21.30. Чагыдар өртөө 10 поп. Сапар өртөө 1 рубль.

Күш-ажыл төлевиринин адаккы
хемчээлини дугайында
РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН
ХООЙЛУЗУ

1 чүдү. Күш-ажыл төлевиринин адаккы хемчээлини 1993 чылдын I кварталында айда 2250 рубль чедир өстүрүр.

Бюджет үсөр дестеринден акшаландырыр бугурууге, организациалар болгаш албон черлери бо чүдүдүн бири кезеңде доктааткан күш-ажыл төлевиринин адаккы хемчээли чогуур бюджеттерин акшаландырыр кустели-биле киирер.

Эске бугурууге, организациалар болгаш албон черлери бо чүдүдүн бири кезеңде доктааткан күш-ажыл төлевиринин адаккы хемчээли суурларда алаб бижырач суурларда тургузар бис, алаб быштак, өрөм, саржаж кылар. Ол ишкеш чамдык туралар тууду тургузар, чааруу-лаа тур бис.

Бистин болап турарымыс чүдү дээр, кыла айма-агы айтырмын шийтирээрде, республиканын Экономика министрствозунга тускай кылдык база оралкыча-лаа турар болза аки. Көдээ айма-агы республиканын экономикага кол чери ээлеп артар-лаа уурду.

Бистин министрствозунга ажалында бир четис чүдү база, районнарда эргеледиринти, килдистеринти база колхоз, совхозтар-лаа боларныкы удурутуларын азырамык хөөдөн ам-даа ушуп чадал турар бис. Чикээ, кайы-бир фермага оолаа системаны урели бээр, директор бисте-ле кээр, а ону иштинге организациалар, боттары тыптынар деп чүе чок. Оларын айы-биле боттары районнарже лоран-на чоруп каар-дыр бис. Ыччангаш хүи бурчун уурек ажалдырыгала чамдык «кештин» турар-дыр бис. Оон уламкыдан перспективте, эң чүдүлө айтырларын шийтирээр садал турар.

Бисти шүтүмчүлөр турар улус бар. Эң илгизин эрат болгаш тарачын ажил-айтырлар дуулашпас, оон өңгүлө көдээ айма-агы талазы-биле хойуларынмыс боттардыр дээр хемчегерин чете албайт артар-лаа эртеле.

Ол кончут өң Хоойлу-дүрүм талазы-биле тыптыр ажилдык алач кышак. Бо дээрге чүе бистин министрствозунга эвес, хойу-дүрүм амгалар организациалар база хырыллар айтырлар-дыр Советтер моон хажымынга каажан-да эртеле ужурур.

Амгыдаларын парчы, бергеи бистин шүтүрүп дээр ажалдыларын негел турар. Боттарымыс боттарымыс чегер ужурут бис. Чекеле-ле ам аккымыс ажил алган, хуш олу деп, өрү көрүп, маан олулар бис? Бергер ажалдыр кижилер кыштыр угурур. А бистер зоонган бис. Саварлаганы кол дүрүм — бот-кандырыр. Ону утул болбос. Ол негелете-биле ажалдыр. Кым дуулажыр боор. Кээрге, келдерел-даа чок үе ишкештик.

Владимир ХЕМЕР-ООЛ. Тува Республиказын көдээ айма-агы министринин биргә оралкычы.

«Күш-ажыл төлевиринин адаккы хемчээлини дугайында» Россия Федерациязынын Хоойлузун күштүг болдуруп кирири-биле холбашкан чамдык айтырлар дугайында РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязын Дээди Советинин доктаалы болза:

1. Россия Федерациязын Чылаа бюджет үсөр дестеринден акшаландырыр организациалар болгаш албон черлерини ажалдыкчыларын күш-ажыл төлевиринин адаккы хемчээли 1993 чылдын I кварталында өстүрерини тодаргай хуулааларын 1993 чылдын январь 1-ге чедир тодордулар.

2. Россия Федерациязын Дээди Советинин палаталарынын доктаам комиссиялары болган Дээди Советтин комитеттери, Россия Федерациязын Чылаа «Күш-ажыл төлевиринин адаккы хемчээлини дугайында» Россия Феде-

рациязын Хоойлузун бугуар доктаам тургускай күш-ажыл төлевиринин адаккы хемчээли барымдалап, Россия Федерациязын удурут коолюжууламын болгаш өске-даа коолюжуула та аккыларыга өскергелер болган негелдер кирир дугайында савалдарын 1993 чылдын январь 1-ге чедир ажаллап кылар болган Россия Федерациязын Дээди Советинге чугаалажып көрү кылдыр кылар.

Россия Федерациязын Дээди Советинин Дарганы Р. ХАСБАЛТОВ, Москва, Россиянын Советтер бажыны. 1992 чылдын ноябрь 13.

ТОКНО. Япониянын даштын черектер министри Митио Ватанабэ чүрттүн парламентазын адаккы палатазынын бюджет комиссиязына чүе чугаалаш, Россиянын Президентин Борис Ельцинини Японияга албанын аячоруну хуулааларына хамдарыштыр медетле кылган. Делегация улутур талазы-биле эне-не сайырагый чеди чүртүрүн удурутуларын 1993 чылдын июлда болур ужуражымшыгына чедир Борис Ельцин Японияга келген турары күзүчүн деп, япон чыккы санат турарын министр дымнаткан. Мурнуу Курял ортулукартын айтырмыс хамдарыштыр Япониянын туржук өскертин чок деп, Митио Ватанабэ чугаалаш.

БРЮССЕЛЬ. Соңгу Атлантик эвелелинин (НАТО-ну) болгаш Россиянын аразына каа ажалдажылганын айтырларын НАТО-ну штакквартиранга чугаалажып көргөн. Бо айтырлар талазы-биле чугаалажымшыклар НАТО-ну чынгиле секретери М. Вернер болгаш Россиянын даштын черектер министринин оралкычы В. Чуркин аразына болган. Соңгу Атлантик каа ажалдажылганын кирялгелер чүртүрүн даштын черектер министрлерини чөөлү хуралы бо чылдын декабрынын орган үезинде болур. Анаа белеткен айтырларын чугаалажымшыклар үезинде оон кирялгелер тодаргай сайгылар көргөн. Соңгу Атлантик ажалдажылганын амгы үеде НАТО чүрттары, Чөөн Европанын, Балтинин, ХДК-нин курулелери болган. Грузия киржин турар. Ыччангаш Күчүлү болган политика талазы-биле бижыг турушту Россиянын догуулары Европанын болган бугу делегей интелектуалдык эрге-ажымтарыга дүжүр деп, М. Вернер медетлеши.

ВАШИНГТОН. Россияга 70 миллион доллар чээлин бээр дугайында шийтирин Бүтүрү делегей банкыс чүдүлү деп көргөн. Ол чээлин рынок азырлааларын шийтирин берге үе-чаданыда чоңууд соңпат камгалажып хандырырга ажаллар.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ: ооң айтырыглары КЫЗЫРАРЫ, НЕМЭЭРИ, ЭДЕ АДААРЫ ДООЗУЛГАН: АЖЫЛДААР-ЛА

Сөөлү элээн каш чылдарда көдээ айма-агынын ийги чүртү. Ажыл-агы дөвкээрлерге, районнар-лаа калкыраачылар эде адаады өскертеди, «бир яны бирик, элдеди дээр. Мурнууда турганы ишкеш, республикада ам Көдээ айма-агы министрствозу ажылды А районнарда көдээ айма-агы эргеледери аркти. А чүдүлө Токуда, Мөңгү-Тайгада, Чаа-Халда көдээ айма-агы килдистерин апар-гылаан.

А ажалдыктын хевир-ямы, аргазы харын элээн өскерилген. Чаа чүдүлөр бар. Чүдү дээр совхозтарын директорлары бистин Көдээ айма-агы министрствозу-биле кээр чарыл алган ажалдаарларын. Ол чүдү? Директор киди дугурууда бугулар, чикээ, 4-5 чыл дугурууда совхозтин ийги маалыны баш саалыкты чедир, оон иштинде хөдүү, өшкүчү, инекти чеге чедир өстүрерин шүдүлени азыр. Мында, мен болан көрүмү, эңи чүдү болза, бир-тээ, мыды керээли апарганда, ол удурутуу бугу-лаа кымыл ажалдаар. Соңугурагы улуг. А бодунун эргеледир директор совхозту кол специалистери-биле база хуулаалар керээ чарар, специалистер — база-ла кайы-бир үшүп дугурууда, чикээ, чер ажалдык ажалдаш тургаш, бир тектардан тарачын дүжүдүн, каргофелын ичкеш негелер, сүт саалдызы бир инектен ичкеш кир чедир дээр-ле айтып, элээр чарар.

Бистин министрство база-ла директорун мурунга хуулаалар азыр төвүткө килит салымшыктын чыл сагында ичкеш берип турган, ичкеш бажыны туттурар, ферманы, машина-трактор мастерскаяны чаргыр, эде дээр, ол-бо хойрагы директорга бажы туттуруу бээр азы амгы директорун мурун турар автомашинаны хуулаалар төвөргө, директорга садал дээр ишкеш, мында-мында дугурууга болур. База-ла керээ. Оон негелдерин ичкеш-ла күтүсээр. Бир эвес директор азыр специалист кижилер кезеде айтыр чүдүлери күтүсеп ичкеш болза, ону албай ажалдаш болза, оу албай директор совхозту специалистер-биле чарган керээли негелдерин база ичкеш ажалды болур.

Көдээ бир чаа чүдү болза, бажы үеде бир совхоз директорларын ажалдыкчыларын ийги хуулаалар бадылдар турдувус. Демократия деп алган, бо талазы-биле частырыларын кылгалаан

болдуур бис ийги. Чүге дээр ийгилик таварылгада улустун негелде чок удурутуларын база соңгу аптар таварылгалар тургуламын Ам ажалдык ийгилик иретишылдан ойталаан бис. Моон четис бир талазы чүдү дээр (директорларын тоңуулар апарга), ажалдык чүдү дээр (апарга), оларын соңгу апарган. Мурнууда бо кал айтырмынга чүдү министрство кол ролду ойнар турган. Ам болза тус чер чыгаргаларын дарагалар директорларын бистин дугуруула-даа, калан калган апарган. Бистин министрство ичкеш практикка көдүү таарышпас бис. Чамдык кадрларын амгы дарагаларын дугайын бестин бодуун баар-дырлар.

Районнар чыгаргаларын дарагалары Тува Республиканын Президентинин бүрүн эргеледир килдери бестин дээр элээн биле совхоз директорларын соңгу чыгаргалар чүдү үеде бар апарды. Бистин министрство ичкеш практикка көдүү таарышпас бис. Чамдык кадрларын амгы дарагаларын дугайын бестин бодуун баар-дырлар.

Бистин ажалдыктын утунини, утканын «Тува Республиказын Көдээ айма-агы министрствозун дугайын» да саавыр-биле дугуруу айтты каан. Бис көдээ айма-агыны көдүдүрүп таарыш чыгалдыларын тургузар, көдээ реформаны боттадылар, кадрларын белетээр, мурун чыгаргаларын ажалдаар, аграр эртемни хөжүдөр согулагалык бис.

Мурнууда ишкеш колхоз, совхозтарын база көдээ айма-агынын өске-даа бүдүрүлгелерин көдүдүрүп эргелеч ок. Ындыг турбукча эртеде чыгыштык-биле оларын ажал-чорудулганын кирял берген, хойрагалар чорудуустан ам-даа эки-ле уштырмын тур бис ийги.

Чаа чүдүлү бирээзи болза, коллегияларын өске ведомстволор, комитет азы министрство-биле кады эрттирер апарган бис.

Министрствозу чүдү дугуруу турары? Чамдык мурунда мал-мөгалин ичкеш ажалдык 1991 чылда ийгилик-биле 21173 баш малдан каражааган болувавус, бо чылдын үш кварталынын ушунда ол көрүгүтү 251252 баш чедир. Республиканын төвүткө ийги чыдалган каражаа мурунда негел турбаган. Ам чүдү канчар бис, ат болду-ла! Эң илгизин бугу, Улуг-Хем, Эрзин, Барын-Хемчик районнара малдык каражаа дуула улуг. Ол дээр хайрысалганы бистер, колхоз, совхозтарын база көдээ

айтырмын организациалар удурутуларын, малчынар-лаа шүтү чүдүлөр ужурут бис.

Мал өрөн аажок хөй. Ону төлээр талазы-биле ажалдык апарган, чогуур организациалар ийгиликке чегерелери алабай турар. Шына-ла, бо хире хөй мал хоран турда, кымга кандыг харысалга оңаган бис, ол дугайын соңугурага, радиога, телевиденсеге чарлап турар-дыр бис? Чок.

Мал оорлаар чорук-биле демисел бисте кошкак. Ону оорлардык-ла ажаллап турарлар. Малчынар боттары-ла база чер-чер Советтери, эрге-чаргыр организациалар, хойу-дүрүм камгалаар организациалар мурунку дег эвес, оорлар-биле демиселди ичкеш-ле кошкак. Малды араатан апарган болза оорлаар камгалаар камгалаар-биле малчынарга бээр, садал дээр Ижевск хойрагалар ажалдык бооларын чыгалды эчкелген бис. Ыччангаш көдээ айма-агы организациаларын камгалаарын малчынарга эвес, өске улуска садал турар таварылгалар бар. Бо чүдү? Ыччангаш бо дугайын чугаалап турар бир чыдалганымын болза, районнарда малчынарга садал дээр боолар бар, оларын көдээ айма-агы килдистерин, эргеледери силерге садал ужурут дээр малчынар шүтү билип алыны, негелдерин оларын мурунга тургусунар.

Мал оору-биле демиселди күтүдүрер, ыччангаш ол талазы-биле бодуушту хойу-дүрүмүске айтты алды кылдымын деп айтырмын чөй көдүрүп турар чөй.

Малды чугаалап каар дээр чүдүлү болза, Россия Федерациязын Хоойлузун бажы килдери-биле савалдык бот-кандык турар чүдү. Ол черле бугу бээр боор деп улуг иделелдик бис.

Малдык алуу хораз чоруну ону кыштан канчар ажыраарында улуу-биле хамдарыж. Бо чылын бисте барык бугу районнара оңт-сиген кайы хире үгөн ийги? Ол хиреде мал чөмөн белеткээрини плани чүдүсүтүсөн бис. Ыччангаш, чегенч чүдү-дыр ийги. Бо ажал ичкеш эргелеч, кижин бестин ону ушкылар-дыр бис! А кажаа-хоразын белеткел албайн бригадалар, фермалар, кадрлар тургулар-дыр. Бо айтырмын эң чүдүлүлү барымдалаш, 1992-1993 чылдарда мал кыштыгашкынын организациаларын ажалдаш, ичкеш ажалдык зоналар ажалдык чугаалаштыгы.

Бо ичкеш бугу болур деп чүе ам бестин ичкеш. Чамдык

С Ы Е З Д ДЕКАБРЬ 1-ДЕ АЖЫТТЫНАР

Россия Федерациязын улус депутаттарын чедир Съездин 1992 чылдын декабрь 1-де 10 шакта Кремльда Улуг ораузуна ажалттынар.

Россиянын улус депутаттарынын чедир Съездин келген Россия Федерациязын улус депутаттарын Кремльда Улуг ораузуна Голландиянын ноябрь 29-30-ге 19 шакта Кремльда чедир бугурутар.

Хөмүтүлөрү телефоннары: 224 33-46, 224-70-66.

Россиянын Дээди Советинин парладага төдү.

УДУРУТУКЧУНУН ЧЕДИИШКИНИ- АЖЫЛЫН БИЛИРИНДЕ

Ноябрь 25-ге Чаала-нага Мөңгү-Тайга, Эрзин, Чаа-Хал, Чөөн-Хемчик районнарын чер-чер Советтеринин база тус чер чыгаргаларын дарагаларын семинары болур эркен.

Ажыл экономика реформалар үезинде улус депутаттарынын Советтеринин болгаш тус чер чыгаргаларын согурагаларын, сугуу база көдээ Советтер дугайында дугуруму. «Тус чер чыгаргаларын дугайында» Тува Республиказын Хоойлузун болгаш оу ботталарынын оруктарынын дугайын, Тува Республиканын хоойлуларын ботталарынын чамдык айтырларын, күрүс болгаш муниципалитет бугуруугелерин хуулааларын база Тува Республикада аграр политиканын айтырларын чугаалашкан.

Семинарды киржикчилери үстүндө айтырлар талазы-биле савал-бодалдарын солушкан.

Семинарды Тува Республиканын Дээди Советинин Дарганын биргә оралкычы В. С. Кажин-оор удурут эрттиркен.

(Бистин корр.)

КЫШТАГЛАШКЫН: сүт-бараан фермаларында СААЛДАНЫ КУДУЛАТПАС ДЭЭШ...

Кызыл районун «Тинелге» совхозунун сүт-бараан фермасы республикада сүт бугулар талазы-биле улуг коллективтерин бирээзи. Ында 534 сар инек бар, бо хүнерде оларын 360-ин саап турар, оон өскелери соолган болган бызааларын кырында келген.

Моон мурунда чылда бо ферма күрүне хөй сүтү дүжүл, оон эвээш эвес акшаны ай, квартал сагында совхозка кирип турган. Эрткин болган бо чылын улуг кандаштын улумчалап келгенден сүт саалды кудулаан. Эрте чышан эгелээш, орай күске чедир кандаш турарга, совхозтун шийтирери тара болган ситен шүтү үмүзү. Чыгы үеде мал олгарар чедир чедиптештер турган. Ыччангаш август айнын ортай үезинде эгелээш, саар инектерин сүдү эвээжээ, ол хевээр-ле бо үеде чедир сүт саалды көдүрүлбэн.

Совхозту тускай эртемниглерини сүмез-биле бугу саар инектерин эрте-ле ичкештештер турган. Ыччангаш август айнын ортай үезинде эгелээш, саар инектерин сүдү эвээжээ, ол хевээр-ле бо үеде чедир сүт саалды көдүрүлбэн.

Сүт-бараан ферманын калжыларын негелдеген ферманын кадрлары болган саалдылары боттары кылдып ичкеш. Инек сар, эдед аштар болган мал чөмөн белеткел бээр дээр, оон-да өске

аарчы инектерин чөмгөрүн ичкеш. Ол эртеге чедир анча хонор — инектерин калжылашкан, ташкыт хуулаалары база күтүсээр. А эртеги саалда доостурга, ол кадарчы инек өдөн транспортер-биле оштан эргелеши, чыгыштан эдекти кажаа ужууда тургузуу каан трактор тергеинге мехализатор күжү-биле чүдүрүп каар. Калжыларын өдөн тускай трактор-луг тракторист дашкаар үндүрүп төккеш, демги тергелерин катан тургузуу каар. Душ чокчулган ортай, инектерин дүшкөн чөмөн мал чөмөн сөөртүп үтээр тракторлуг тракторист бугу кажаларга хондуу чечир кылдыр дугуруу каар. Кышкы кажаларда бугу ажалдык ийгилик организациалар — хол-биле кыла ажил барык чок.

Ферманын саанчыларын хөй кезин ичкеш үгөдө берген улус. Чикээ, О. Ааш пенсиялай берген-даа болза, ам-даа саанчылар турар. О. Монгуш ам 1 жыл саанчылар турар чедир бис.

— Саанчылар болган кажалдык чылар кызыл ажаллап-ла турар үеде тур. Чөгүм оларын чога алдыр акшаны кайы хире бооп турары? — деп, ферманын бригаданын Зинаида Менгеевна Монгуштан айтырган бис.

— Кижилерин ажал төлөвирин оларын ажалдык сажык, кылган ажалдык хемчээлин барымдалаш төлөп

берип турар. Ферманын ажалдыкчыларында бо талазы-биле черде хомудал чок. Алда бир саанчы ортума-биле беш мурубуулан ай турар. А инек бызаалары черде болган анык казыралар саап турар саанчылар оң муу чедир бээр. Ол ичкеш болур ужурут. Чүге дээрге чаш бызаа дүжүн алыр саанчынын ажалды харысалгалык болгай. Бызааларын оңа-менди хуулаан алган, чаа бызаалаан инектерин сүгүрү кылдыр саап, ажиттирер болгай — деп, ол чугаалады.

Бригадир оон ийги мал чөмөн болжаарында берип турар мехализаторларын ажалдык малдан чугаалады. Ферманын элеттерин-сесери Эрес-оол Алай-оон саан чыдааттар ажалдык бугу харылап турар. Ол үнде 15 тонна ажал саванын болжаарында турар. Мал чөмөн белеткээр негел Чааа Ондар биле Калдыр-оол Монгуш база-ла кызыл-майкай ажалдап, боттарынын сүдүлгелерин эки күсселди турарлар.

Ферма ажалдыкчыларын кызыл ажалдык түнелешинде сүт саалдынын хемчээли көдүрүп өрөр. Саанчылар бир инектерин үнде 4 литр хире сүтү саап ай турар, а инектерин кышкы азыралык киреңгени мурунда бо хөжүгүтү 3,6 литр турган. «Тинелгенин» саанчылары болган кажалдарда инектеринин ажалдаш, ичкеш ажалдык дээр ам-даа ийгилик ажалдаар болза, сүт саалдынын чөмүлдөп болуруну бугу аргалары бо коллективте бар.

Сандар МААДЫ «Шынык» корр.

ХУНДУТКЕЛДИГЛЕРНИН БИРЭЭЗИ ЭН ЧАРАШ ЭР КИЖИ

Николай Анатолевич АЛИКОВ

Николай Анатолевич бодуун мергежилден аңгыда, техникага аажок сундулду. Ол чорук оон ажалдык дөгүм болуп, бажысаалга үезинде магнитофон, диктофон, азы чыккыт чүдүлери ажаллап турар.

Кызыл хоорай чыгаргаларын ийгилик херектер килдизин улуг коллективтин хуулааларын кижилерин бирээли.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотоу.

(Бистин корр.)

Книги болган хойлу

КАЧЫГДААН МЕНИН ХОМУДАЛЫ

1992 чылдын октябрь 22-де «Шын» солуна Угун «Херекти соксадыр хондугу» деп Саидан Ташовту бижизин материалын номчаан, мээң баяз хөрөк-чүрөөм сымшпастап, бодумуну качыгдалымны бижип олур мен.

Мээң оглум Николай Чоодуевич Дондубайны 1991 чылдын январь айда Орлан Соколов бижектеп өлдүргөн. Бо хүнге чедир суд болбаан. Бо чылдын август айда район прокурорун С. Д. Кызыл-орон баргаш айтырарымга, «Херекти Эриэн судучуе чорудушкан мени» дээ.

Бо хүнге чедир Эриэн судучулар диниашкын чок, үшдөрт ай бүтүрер, мезил келген, чөгөнгөш катан баяз прокурорга баарымга, мениче ажыктып: «Ур болган херекти үндүр бижиптер мен, моон сонгаар бээр келбегээр» диди. Ам азымга бүтүрээр, каяа баары? Когараан кижилерини хомудалым ким сайгарып? Мээң оглум-биле демий аммак оол-дур, мен кырган кижилер мен, ол аммак прокурордан мымды харым алган, чөгөөлөр сөө-дээ тыппадым. Когараан кижилер, ажы-төүл өртүргөн кижилер каяа хомудал кавирер база ол кижилерни кымыр камгадатып?

Истеге органынын ажилдачылары херекти шала-була кылгаш, чүгө боттарында чабылдары болаар. Ынчангаш кем-херек үлүгеткен, кижя амы-тыныга четкен кижилер бистин Тес-Хем районда хостуг-швазон чоруп турарлар. Бо херек болганыдан бээр барык ийя чыл чедир тур, ким-дээ түндөт чок. Ол эм шутт чиккен. Айтырар чеге-дээ чок болган. Баар, чедер ужуруду чегерле шутузууну кирип, чедил кеддим, киндир-дээ түндөт чок. Азы ол херекти үндүр бижипкени ол бе?

Мен бодум сөөгү үеде билди, истеп, хылап келгирим, го херекте ягыкыс эес, хой кижя киржилегил хевирлиг. Мээң амы-тыныга кыжанып, менин ол херекти соксатып дээр хевирлик кижилер тыттып келген. Ону бени чаргылаа-кым чег чок-тур.

Истеге органынын ажилдачылары кижя амы-тыныга четкен кижинин чүгө эки тазанын дилеп тыварын кылап, ол кижини кидип-бир кыргы-биле чингел-чингил элгет-чил дилээр удуз болду. Орлан Соколовту машина мучуу, кыргычтарга турган кыргыч көрбөз мей, турум ажилдакыларга чорозанын билбес мен. Каш-дээ катан хулуган херек дээш шиктирге бер чазып чорозанын динчаан мен. Ажилдавайн турган ол кижя ажилдакыларга чорозанын билбес мен. Каш-дээ катан хулуган херек дээш шиктирге бер чазып чорозанын динчаан мен. Ажилдавайн турган ол кижя ажилдакыларга чорозанын билбес мен. Каш-дээ катан хулуган херек дээш шиктирге бер чазып чорозанын динчаан мен.

Чүге чеге чүвөенин шыны-биле болбас апарган чүгө? Ажилдавайн турган кижини бер чеген меге характеристика кылдырар, үе чедир турбайн, херекти шыны-биле толаргайн берген болза.

Мээң оглумну бижектези бизжэ бенин бо хүнге чедир тыппадым. Оглумну «Дүргөн дуза» машиназын-дээ манавай, сугаар демип тачкага кыла алган, өмчө чедирген бооп турар. Оглумну шити уштуна берген чеге бергенин көргөн эмчилер-дээ бар.

Херекти болган чегини бич дугарында милиция биле эмир келип болгай, мээң оглумну оларны мураш чегингенин учур бар. Азы турган кижилер ол бижекти база кыжырылган мен оглумчым бижи-нылган беш-адым бозым чеге чөгөтпэн түрүр мен, мениң бени чыгытпап, көргөүрени, эмирке оглумну сөөк земип кымыга кыла алган чегини кааркан болган. Милиция биле эмирке чегини чүгө манавай чедирраа каарканын билбес мен. Каш-дээ катан хулуган херек дээш шиктирге бер чазып чорозанын динчаан мен.

Мен ам-дээ соксакыс мен. Ам-дээ сүржү мен. Менин корткаш, бо херекти соксакыс дээш амы-тыныга кыжанып турар кижилерден-дээ корткаш мен.

Бистин Тес-Хем районда ажилдакы сулазын чүгөүдө «Херекте» олуртуп турар эмир В. Б. Кара-Сал, А. П. Дамба-Хурак көрүп, бо материалды номчаш, түндөт үндүр ирген бе?

Солуга бижектеп материалды дээш чыгыла-дээ кылдып келди болза, ону харымдарыга белен мен.

Качыгдан не, писиний Елея ЧАМЫЯН. Тес-Хем район. Самагалдай суур.

ЧАЗАК СОЛУНУНУН ТАРАДЫКЧЫЗЫ ЧОРААНЫМ СОЛУНУ ЧОК

ЧАГЫДЫЛГА

Тыва Республикасы Чазактын «Тыва Республикасы» деп уругу кара үжүктөр-биле партиянын диничи чыгыла «Чазактын» мелея сайында үчөр солуну. 1936 чылда үндөстүнген. 1991 чылда катан тургустунган» деп каан. Шаада бот-догунуна хамарышпас Тыва Арат Республикасы чазактын солуну болур «Хостуг арат» солуну бодуну чырык-не үчүн хулуанен эгелеп араттарын сонуураага чазак ап, бауду-ла араттарга конугу таварышкан солун турган. Оң каасталаан-дээ, партиянын турган үжүктөрүн чаражам-дээ конугу турган чүве ийи. Ол солуну ол үеде «Шын» солунуну шолозын эртин алган дургайдагы баштайгы тыва журналистер унауру турган-дыр дээрин бөгүн-дээ сактып чорутур мен. Чүгө дээге мен ол — солунун баштайгы йом-кучуучу болган талдыкчызы кижя болган мен. Ол солуну өөге бурчав чыгылып алдым дээш кыргыч, барбаан өмө ол казыда барык чок. Ырак аялдарга аялдарга кыштын чыккызы согууда бени чедип турганын бөгүн сактып чыгып солун-дээ-дыр ийи.

СОЛУНУ ЧОК

Мен иштимде амчыраар конугу. Дарганын чеге сунган солуну ийи холдап алдым. Типографияга чазак партиянын солунун чымы дораан-ла думчак келди. Баштай олурган-дээ, ол солуну алыс чаражам-дээ конугу, партияны үжүктөрү бени уругу тоза. «Хостуг арат» деп бижектеп эмирке суг чаражам жазок. Солунуң алдын чыгыла ТАР-нын сүдө демизин бээр чалаан каап болду. Азыдан хал үчүктөгүсү. Оруувакка арбын дүгөүсү Дүкөй-оол ужурашкан келди. Амыр-менин солукшым, оң кайнаар бар чыдарын дарга айтырды.

— Араттарын чыгылаашкымын хылап, бут буртуктеп кылдып ап чорутурум ол-дур ийи — деп, Дүкөй-оол харымалы-дыр.

— Кижягаашкы чазак-дээ эгелеп турар, бут буртуктеп чеге чүгөү, мал чудан эгелээр чүве бе? — деп, дарга элдесип айтырды.

— Чок, чок, мал амчылаан хур-менди. Кижягаашкымын кымын чыгып кире бол-кисегенин, чедер-чегенин демделгээр диниз-бурут-кеди ийя дээр кижя мен. Мал хур-дээ болза, шагым кылап турар, баш удуур хымычалып, магадылалдып турар болгай. Ким чүгү чедир аммактып, ону демделгээр алгаш, оозун ийя кылдып алгаш, оон кылаан конгалып турбас болза талээр — диди.

Дарга мен көргөн: — Кербес сен бе. «Хостуг аратка» бижир чүве ол-дур, демделгей шаап ал.

Кижягаашкы байламы бо дүштерин чүгөү айтырды болгай — диди. Шаап-ла, ол дугайын солуга канчап бижир чор деп боозы бердим. Оон мурунда солуге чүве бижир чорозон эес. Ынчанга-дээ солуннарда бижип турар чүгүлдери уштин билди, номчуп турар болгаш «Хостуг аратка» кижягаашкы дугайында таптып бижир-дир деп бола алдым.

Кирген аалга-ла дарганын айтышкымын-биле «Хостуг арат» солуну улуска номчуп берип, оон кижя бурзуу чыгып алдырны суртаалдап чордум. Ол дээр мээ бир дугар сургакчылаашкымын, база «Хостуг аратты» суртаалдааным болган. Араттар ол солуну, шына-ла, уругу ботурга-биле номчуп, өгөстө бурзуу чыгып ап турган. «Хостуг арат» солунун баштайгы чыгып алдыр кыжылар болгаш номчучуларын ийя чыгып элдесип араттар Оюн Базун-оол, Оюн Орамбал суглар ийи. Ол солуга шырака-ла кижилер ажилдап турган. Баштайгы редакторларын бирезин чогалып Байкара Хөмөйи турган чүве.

1991 чылда шаадым «Хостуг араттын» салгакчызы «Тыва Республикасы» солунун үчүп эгелээниге халок өөрөн мен. Тыва Республикасынын Чазактын органы болур бо солун чүгөү амчыларын айтырлары көдүрүп. Чазак-биле чонун арзында чаража тула чүгөү чеге болуп, Чазактын конгал-шынтарын конга чедирип, оон күөсөдөни канчаар чорудуп турарын конга диниашкы турарын солун-дур. Мен баш-ла шаадым чыгып чыгып катан эгилди. Чазактын бо солуну чонга сунтаалдап, арат бүтүгөдө бо солуну чыгып алган турарын күөсөүр кижя-лар мен.

ЧАРТЫК ЧЫДА ЭРТЭЭ 72 РУБЛЬ. Бо дээрге ар эес артек шыкжалык. Оон азында ол солун дөрт аринга олуус дылда база үнүп турар. Оон дылда база солун материалдар партиянын турар. Оон чартык чыла чыгылаашкымын өтөз 30 рубль.

«Тыва Республикасы» солуну чыгып алгында ам-дээ чүве бар. Оюн ТОВУУ.

АЖЫГ-ШУЖУУВУСТУН ААРЫНДАН...

Бо чылын бис кичиизар-дээ аржакко ар ажыг-шужууге ийи удаа таварыштык. Угун оглуусу чаз-ла 23 харлап чыда, 1992 чылдын февраль 27-де киндир-дээ чыгылаан чок чеге төрөн сууру Армыкка аны-ла кинолап бар чорон кижини клубтан ээрип үнүп олурган Вячеслав Дупор-оолович Данин чүрээне бижектеп алурду. Оглуусу ол-ла чегини шы-биле барган. Эдүрүчү Вячеслав Данин чүгө 6 чылга шиктен.

Ийи дугар оглуусу Казимир 1992 чылдын сентябрь 10-да Кызылга бөлүк оолдарга өлдүрүп каан. Ол хейбер, чысыг оглуусу М 1 КПТУ-га үшкү курска өөрөнүп турган кижя болгай. Ону баш-ла чыгылаан чок чеге өлдүргөн болуп турар.

Чаз-ла өзүп, манап олурган эрчим, чарам. Мымак оолдарынын дерини өлдүрүшкүлериң хайы-биле чардыр, деп чүве ады-не, бистеге, чүд-дээ артык үлүг согуру, энтимне чидирип боор чүве-дир. Ажыг, мунгар-ралдан, төттүмне ажыг-шужууге чүрөөсө саргы, ка-раавыс чыкып токтуп чор. Хей-де чаап-чаап каан, ажыг-шужууге турун аарынаан бистин чагаавысты чогуу-дээ болзаан, редакцияга чөгаа бижип олурарымыс бо. Кан-чарга-дээ бистин көзөгөңгө оолдарымын хайырадым чыгылаан чыгып эгилди бээр чүве бар эес.

Ийи дугар оглуусу Казимир 1992 чылдын сентябрь 10-да Кызылга бөлүк оолдарга өлдүрүп каан. Ол хейбер, чысыг оглуусу М 1 КПТУ-га үшкү курска өөрөнүп турган кижя болгай. Ону баш-ла чыгылаан чок чеге өлдүргөн болуп турар.

Чаз-ла өзүп, манап олурган эрчим, чарам. Мымак оолдарынын дерини өлдүрүшкүлериң хайы-биле чардыр, деп чүве ады-не, бистеге, чүд-дээ артык үлүг согуру, энтимне чидирип боор чүве-дир. Ажыг, мунгар-ралдан, төттүмне ажыг-шужууге чүрөөсө саргы, ка-раавыс чыкып токтуп чор. Хей-де чаап-чаап каан, ажыг-шужууге турун аарынаан бистин чагаавысты чогуу-дээ болзаан, редакцияга чөгаа бижип олурарымыс бо. Кан-чарга-дээ бистин көзөгөңгө оолдарымын хайырадым чыгылаан чыгып эгилди бээр чүве бар эес.

Чаш оолдарымыс хөкүлүгү чаз-ла өөрөнүп ап, амчыларды эгезин көрүп чорда, кара сактыгы, ханын холдуз үжүктүкүлөр оларын келер үедеги чөгаа чыгай чуртла-ганын боогал казтыптар. Ажы-төүл өртүргөн кижилер солуга кыргычтын бижип, ажыг-шужуу чөну-биле үдө-жүн турар боора, бо чагаан бижип-чүвүсү. Уластуң хей кезин дерин өлдүрүшкүлериң дээш чеге турурында база үчүр бар. Демги өлдүрүкү Вяче-слав 6 чылды үзө баскаш, хосталаа үчүрүкү, дини амчылар чуртлар, а бистин чаш оглуусу чырык чег кырыл-да чок. Таала чөптү эес, мунгарачыг, хомудалым-дыр. Мымды коргучтук ажыг-шужууге көрүп чыгыла-дээ кым күзөөр боор, мичыла-дээ кымды човулаага таварышканын сактып-сеткилге ооз-ла кезиг чик кылдыр оларын оолдарынын өлдүрүшкүлериң херезин дүргөн чову-дур берип турарын күзөңгө. Тыва оолдар бот-боттарың өлдүрүкү, бижектеп чорудур деп ала кайла бооп?

Марта, Николай ТАС-ОП-ЛАР. Улуг-Хеминиң Армыкан суур.

1. БАШТАГЫ УЖУРАЖЫЛГА

Аа-чуртук Улуг дайын төвтүзүне чоокшудуу бар чыккан. Ынчан бистин төрөн чуртуусу деп турганымс ССРЭ-нин немец-фашистерге эжелетирген дегем деис-кээрлеринде гитлер арастан-нары кур-шуктуң Кызыл Шер-ге үндүр шымыр, ыдыктык совет черин фашисттер чүдөк-бужар хурен чамачытан ар-гыл-ла турган үе. Хүн бурзу-ле совет улусту улуг тылдегекче чоокшудуудун бар чыккан.

— Бо херек, тодаргайлаарга, Дус-Дог чуртук Степан Арбаганов Сары-оол-тур. Ол дээрге, Тыванын улуг чогаал-чыларынын бирезин кыжя боор.

Степан Арбагановчын бодун көрбөз, ужурашпаан, та-ныпмас дээрден башка, оон дугайын шага-ла динчаан, ирм, шудуктерин, чогаалда-рын номчуп кааркан болгай бис. Ам-дээ оон-биле ужура-жыр, чугаалажыр аас-кежил таварышкан-дыр деп болза олурду. Олар-оол Монгуш уламчылаан.

— Ол чылын бис кичиизар-дээ аржакко ар ажыг-шужууге ийи удаа таварыштык. Угун оглуусу чаз-ла 23 харлап чыда, 1992 чылдын февраль 27-де киндир-дээ чыгылаан чок чеге төрөн сууру Армыкка аны-ла кинолап бар чорон кижини клубтан ээрип үнүп олурган Вячеслав Дупор-оолович Данин чүрээне бижектеп алурду. Оглуусу ол-ла чегини шы-биле барган. Эдүрүчү Вячеслав Данин чүгө 6 чылга шиктен.

— Ол чылын бис кичиизар-дээ аржакко ар ажыг-шужууге ийи удаа таварыштык. Угун оглуусу чаз-ла 23 харлап чыда, 1992 чылдын февраль 27-де киндир-дээ чыгылаан чок чеге төрөн сууру Армыкка аны-ла кинолап бар чорон кижини клубтан ээрип үнүп олурган Вячеслав Дупор-оолович Данин чүрээне бижектеп алурду. Оглуусу ол-ла чегини шы-биле барган. Эдүрүчү Вячеслав Данин чүгө 6 чылга шиктен.

— Ол чылын бис кичиизар-дээ аржакко ар ажыг-шужууге ийи удаа таварыштык. Угун оглуусу чаз-ла 23 харлап чыда, 1992 чылдын февраль 27-де киндир-дээ чыгылаан чок чеге төрөн сууру Армыкка аны-ла кинолап бар чорон кижини клубтан ээрип үнүп олурган Вячеслав Дупор-оолович Данин чүрээне бижектеп алурду. Оглуусу ол-ла чегини шы-биле барган. Эдүрүчү Вячеслав Данин чүгө 6 чылга шиктен.

— Ол чылын бис кичиизар-дээ аржакко ар ажыг-шужууге ийи удаа таварыштык. Угун оглуусу чаз-ла 23 харлап чыда, 1992 чылдын февраль 27-де киндир-дээ чыгылаан чок чеге төрөн сууру Армыкка аны-ла кинолап бар чорон кижини клубтан ээрип үнүп олурган Вячеслав Дупор-оолович Данин чүрээне бижектеп алурду. Оглуусу ол-ла чегини шы-биле барган. Эдүрүчү Вячеслав Данин чүгө 6 чылга шиктен.

— Ол чылын бис кичиизар-дээ аржакко ар ажыг-шужууге ийи удаа таварыштык. Угун оглуусу чаз-ла 23 харлап чыда, 1992 чылдын февраль 27-де киндир-дээ чыгылаан чок чеге төрөн сууру Армыкка аны-ла кинолап бар чорон кижини клубтан ээрип үнүп олурган Вячеслав Дупор-оолович Данин чүрээне бижектеп алурду. Оглуусу ол-ла чегини шы-биле барган. Эдүрүчү Вячеслав Данин чүгө 6 чылга шиктен.

— Ол чылын бис кичиизар-дээ аржакко ар ажыг-шужууге ийи удаа таварыштык. Угун оглуусу чаз-ла 23 харлап чыда, 1992 чылдын февраль 27-де киндир-дээ чыгылаан чок чеге төрөн сууру Армыкка аны-ла кинолап бар чорон кижини клубтан ээрип үнүп олурган Вячеслав Дупор-оолович Данин чүрээне бижектеп алурду. Оглуусу ол-ла чегини шы-биле барган. Эдүрүчү Вячеслав Данин чүгө 6 чылга шиктен.

— Ол чылын бис кичиизар-дээ аржакко ар ажыг-шужууге ийи удаа таварыштык. Угун оглуусу чаз-ла 23 харлап чыда, 1992 чылдын февраль 27-де киндир-дээ чыгылаан чок чеге төрөн сууру Армыкка аны-ла кинолап бар чорон кижини клубтан ээрип үнүп олурган Вячеслав Дупор-оолович Данин чүрээне бижектеп алурду. Оглуусу ол-ла чегини шы-биле барган. Эдүрүчү Вячеслав Данин чүгө 6 чылга шиктен.

— Ол чылын бис кичиизар-дээ аржакко ар ажыг-шужууге ийи удаа таварыштык. Угун оглуусу чаз-ла 23 харлап чыда, 1992 чылдын февраль 27-де киндир-дээ чыгылаан чок чеге төрөн сууру Армыкка аны-ла кинолап бар чорон кижини клубтан ээрип үнүп олурган Вячеслав Дупор-оолович Данин чүрээне бижектеп алурду. Оглуусу ол-ла чегини шы-биле барган. Эдүрүчү Вячеслав Данин чүгө 6 чылга шиктен.

— Ол чылын бис кичиизар-дээ аржакко ар ажыг-шужууге ийи удаа таварыштык. Угун оглуусу чаз-ла 23 харлап чыда, 1992 чылдын февраль 27-де киндир-дээ чыгылаан чок чеге төрөн сууру Армыкка аны-ла кинолап бар чорон кижини клубтан ээрип үнүп олурган Вячеслав Дупор-оолович Данин чүрээне бижектеп алурду. Оглуусу ол-ла чегини шы-биле барган. Эдүрүчү Вячеслав Данин чүгө 6 чылга шиктен.

— Ол чылын бис кичиизар-дээ аржакко ар ажыг-шужууге ийи удаа таварыштык. Угун оглуусу чаз-ла 23 харлап чыда, 1992 чылдын февраль 27-де киндир-дээ чыгылаан чок чеге төрөн сууру Армыкка аны-ла кинолап бар чорон кижини клубтан ээрип үнүп олурган Вячеслав Дупор-оолович Данин чүрээне бижектеп алурду. Оглуусу ол-ла чегини шы-биле барган. Эдүрүчү Вячеслав Данин чүгө 6 чылга шиктен.

— Ол чылын бис кичиизар-дээ аржакко ар ажыг-шужууге ийи удаа таварыштык. Угун оглуусу чаз-ла 23 харлап чыда, 1992 чылдын февраль 27-де киндир-дээ чыгылаан чок чеге төрөн сууру Армыкка аны-ла кинолап бар чорон кижини клубтан ээрип үнүп олурган Вячеслав Дупор-оолович Данин чүрээне бижектеп алурду. Оглуусу ол-ла чегини шы-биле барган. Эдүрүчү Вячеслав Данин чүгө 6 чылга шиктен.

— Ол чылын бис кичиизар-дээ аржакко ар ажыг-шужууге ийи удаа таварыштык. Угун оглуусу чаз-ла 23 харлап чыда, 1992 чылдын февраль 27-де киндир-дээ чыгылаан чок чеге төрөн сууру Армыкка аны-ла кинолап бар чорон кижини клубтан ээрип үнүп олурган Вячеслав Дупор-оолович Данин чүрээне бижектеп алурду. Оглуусу ол-ла чегини шы-биле барган. Эдүрүчү Вячеслав Данин чүгө 6 чылга шиктен.

ЧАРЫЛБАС ӨҢНҮКТЕР

Сактыгышкын

Ареэз кожкомунун секретари Монгуш Мижитович Ондар-оол чогаалчыны ажил-амы-дыралык дугайын кыска-дык чыгылаашкы кыжжыны амытты. Алыш чаксаанын чирткелер чөну арай боорда соксатып алган, бодуну чуга-галып мичаар эгелээни ам-дээ утпаан мен.

— Эриг чыгыс чөну-турт-тулар! Бо кезеңиң, ужура-жынышкыны сонуурааш, шолога сымнакыс кылдыр чыгып келгендер дээш үлүг-биле өөрүн чегире-лериң, оон-биле кады амчы-көскөңнү хөйүгө хары-ла-сүрдөдөсөң, демделгээр тур-мен. Бо турган улустун ара-зычыне чыгыс чөну-дээ ок-төөр болза, чеге дүшөсө хы-чап шулуу чогаалып алган кижя мен. Ону «Совет Эвиле-диниң хаматчысы мен» деп адыар — дээш, ол чаз чога-алып номчаан. Алак сөөлүндө чогаалың.

Чогаалчы Степан Арбагановч доңчу чугаалыңа бодуну чогаалчыны амчы-чоруду-галуусу, келер үедеги пла-нын ужуражышкынын кир-жикчелерине таныштыраш, тынмалдык мича дээш:

— Совет Эвиленинни составына Тыванын эки тура-биле киргенине турсакаалып, бир чаз шулуу чогаалып алган кижя мен. Ону «Совет Эвиле-диниң хаматчысы мен» деп адыар — дээш, ол чаз чога-алып номчаан. Алак сөөлүндө чогаалың.

Чогаалчы Степан Арбагановч доңчу чугаалыңа бодуну чогаалчыны амчы-чоруду-галуусу, келер үедеги пла-нын ужуражышкынын кир-жикчелерине таныштыраш, тынмалдык мича дээш:

— Совет Эвиленинни составына Тыванын эки тура-биле киргенине турсакаалып, бир чаз шулуу чогаалып алган кижя мен. Ону «Совет Эвиле-диниң хаматчысы мен» деп адыар — дээш, ол чаз чога-алып номчаан. Алак сөөлүндө чогаалың.

Чогаалчы Степан Арбагановч доңчу чугаалыңа бодуну чогаалчыны амчы-чоруду-галуусу, келер үедеги пла-нын ужуражышкынын кир-жикчелерине таныштыраш, тынмалдык мича дээш:

— Совет Эвиленинни составына Тыванын эки тура-биле киргенине турсакаалып, бир чаз шулуу чогаалып алган кижя мен. Ону «Совет Эвиле-диниң хаматчысы мен» деп адыар — дээш, ол чаз чога-алып номчаан. Алак сөөлүндө чогаалың.

— Ол чылын бис кичиизар-дээ аржакко ар ажыг-шужууге ийи удаа таварыштык. Угун оглуусу чаз-ла 23 харлап чыда, 1992 чылдын февраль 27-де киндир-дээ чыгылаан чок чеге төрөн сууру Армыкка аны-ла кинолап бар чорон кижини клубтан ээрип үнүп олурган Вячеслав Дупор-оолович Данин чүрээне бижектеп алурду. Оглуусу ол-ла чегини шы-биле барган. Эдүрүчү Вячеслав Данин чүгө 6 чылга шиктен.

— Ол чылын бис кичиизар-дээ аржакко ар ажыг-шужууге ийи удаа таварыштык. Угун оглуусу чаз-ла 23 харлап чыда, 1992 чылдын февраль 27-де киндир-дээ чыгылаан чок чеге төрөн сууру Армыкка аны-ла кинолап бар чорон кижини клубтан ээрип үнүп олурган Вячеслав Дупор-оолович Данин чүрээне бижектеп алурду. Оглуусу ол-ла чегини шы-биле барган. Эдүрүчү Вячеслав Данин чүгө 6 чылга шиктен.

— Ол чылын бис кичиизар-дээ аржакко ар ажыг-шужууге ийи удаа таварыштык. Угун оглуусу чаз-ла 23 харлап чыда, 1992 чылдын февраль 27-де киндир-дээ чыгылаан чок чеге төрөн сууру Армыкка аны-ла кинолап бар чорон кижини клубтан ээрип үнүп олурган Вячеслав Дупор-оолович Данин чүрээне бижектеп алурду. Оглуусу ол-ла чегини шы-биле барган. Эдүрүчү Вячеслав Данин чүгө 6 чылга шиктен.

— Чо-ок Ынчаарга кайна боор, ынап-ла ырлар сен, ол-ла — деп кижим негедим.

Артмыда олурган урутар алгыркып улдулар: «Аракчааным сымтыр, каргырааларың атты!» Сымтырлык, ол-ла.

Шына-ла, мичан сымтыр, хөмөйлөп турумда шымак кижя болгай мен. Хөмөзө алгыткаш, хөмөйлөп чоруй, оон сымтырп билим-чылым. Эрөөл шити мым-чылым дылган. Балдыршышаан мен. Дыкка таалап динчаан олурган, баштай-ла Степан Арбагановч адыш чаксай чарга. Оон хөврей-дир: — Аны Тес-Хеминиң Соруктуу деп сымтырп эр-дир мон. Чогуу артык бо шыкжалы. Тулган-дыр!

Улуг чогаалчы мичаар мактарважак-ла амчырап өөрөн ийи мен. Оон-тогла мичаарий дур орту чедер чыгаанда доозулган. Мен Степан

МОСКВА. Чурукта он таламыда олурар бичин уругун адим Вика Иченко дээр. Ол ийн харымдан сөстөр коожу, шүтүк чогааларына, а алды харымдан шүтүк чогаалга, пианинога канды-бир алапта мрпан ойнаарына кончуг мык.

Хууда бодал

ЧЕР САДАРЫНГА УДУР МЕН

Тываның девискээринге бичин-даа хемчээлдиг бол, черин садарына удур мен. Солунгарын чер дугайында айтырып чиди-биле көдүрүп тур. Ында кодуула-ла черин сапта деп бижип турар кижилерге бүрүн-биле каттыжар мен.

Черин садар дугайында айтырып Елчин Президент апарган соонда добулу үнгөн болгай. Мен болаарымга, оон талаалчылар кончуг кижилерге арга-биле чон ортузунга шыдыг суртаал тарадып турар диег чактырып болбас ийни. Даштык чуртта-биле бугу айрылзажыл турган, херештилер кижилер бугу Тыванын садым, аптар бола, бистер, ядык тыва-тар каа чурттаар, каадаар амдылар бис? Бо бистин черинестир, чайлап берижер дээрлер. А бистер оларын күдү, келенин болуп арга бис бе? Черин садар дугайында айтырып хамы болап көргө илди-дыр. Бистин Тывавистин девискээри казар байлаптар, эм олтар, ак-мен, балык-байлап, кат-чичи-биле дыка байлак болгай. Оон хөрүнүн чуну-ла тарып, өстүрүп ал болур. Ам харин тыва черинесте таразын болгар арат ажыл-агыйлары тургустуруп, ботгусайлап хедип эгеленип эки-дыр. Ычма-даа оларга черин ажылга, оон берим-

Чыыш соонда бодал

ЭРТКЕН УЕНИ САКТЫП КЕЛДИМ

Тываның Чогаалчылар элелинин 50 жыл оюн чокота чаа демделген. Оун канчаар эрттиргенин, чамды чогаалчыларын, шүтүкчүлерин санап, болаарым рандоан дыйнап, солунгарын номчаар, эрткен уени сақтып кээп, амгы үеде чогаалга хамаарыштыр болаарымны бижиптир ордалажип ор мен.

40-50 чылдардагы чогаалчылар шүтүкчүлери адыр болган. Оларын кол нуруу револуцияны, партияны, С. К. Гокны дээрже ундур алган. Бөрүзүнден ангада, «оюнун дайыны» дигир кижилерин «сойлап илердеринге» өлдүкчү турду. Ычма-даа чогаал, шүтүк бижээр кимин-даа чеме-леес турган. Революция чогаалчыларга ийи бооп турган ол болгай. Ам канчаар берген-дыр? «Демуржук туткан кижин чогаалчы, биян туткан кижин композитор апарган» дигир, чогаал сонугары берген кижилерге аагарга-биле көргөдү турдуккан. Канды-бир кижилер, шынык аныктар чогаал, шүтүк бижирин ордалажи берсе, мыда багай чүү деп?

Чамды ат-сураан бевин кижин дыйнап кижилерин «Шын» собуун аршынарны бижилген казы шоогуларын чечен чугааларын, өскерттерин, шүтүкчүлери номчул, шынык ол арага, өске чогаалчы шүтүкчүлери бичин-ла дора эвес, бүтү-ле шынык, утказы белки-лаа болу-лаар-дыр. «Шын» солуш ийишк кижилерин чогаал, шүтүкчүлери дегин, оун провайдылар турар деп сеткил чок чогаалчыны чыныктыгын кижин дыйнап, өскерттерин, шүтүкчүлери бичин-ла дора эвес, бүтү-ле шынык, утказы белки-лаа болу-лаар-дыр. «Шын» солуш ийишк кижилерин чогаал, шүтүкчүлери дегин, оун провайдылар турар деп сеткил чок чогаалчыны чыныктыгын кижин дыйнап, өскерттерин, шүтүкчүлери бичин-ла дора эвес, бүтү-ле шынык, утказы белки-лаа болу-лаар-дыр.

Бежен чыдарын кайы чылы болау, утукканым-нашын, аамин Сергей Бакизович Пурбионун хоругдалан касталган чылы эв. Бир-ле калган Кызылдың балар шүтүкчү кылдып келген. Сергей Бакизович ужуражар берил. Баштай карактарым бузуресин, эки-ле тамызын барым. Кайда биеги чоон, семин Пурбо боор ийик, арны ак төг, арган-шылдек, ичкен хем бедүүн. Мен танып кээп, экилешк «Сонгарган чыла-ла хосталып келетин бо» дигир. Мен

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харымсалгалы секретар), А. С. Дембирел (кол редакторун ордалажи), В. М. Саг К. С. Саг (кол редакторун ордалажи), Н. С. Эржен РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3.43.34; келген кижилер үзүзүн дыйып чер — 3.34.26; кол редакторун ордалажи — 3.33.91; — 3.34.17; харымсалгалы секретар — 3.34.92; ордалажи — 3.45.93. КИЛИДИСТЕР: үзүс ануу-тааттыгын Советтерге ийити, кол редактор болган сонал айтырылгар — 3.34.19; — 3.34.98; улетур — 3.34.49; 3.36.73; кээз айылдагы — 3.41.16; кулчурга болган үзүс ануу-тааттыгын — 3.36.82; — 3.34.57; окулга — 3.34.39; — 3.34.93; чага — 3.39.03; корректорлар — 3.41.23; унурчучулар — 2.27.41; солуш келбей баргаала — 2.32.75; бухгалтерия — 3.37.11. Соулга парлаттыгын материалларын авторларын болгалары редакцияны тургужу-биле дүшөйни барыл болур. Айтыгын фактылар, саняры болган өске-даа дыйнадылары дээр авторлар боттары харымсалгалды.

Солун неседе 5 катан үнер. Хемчээл 2 паралага амазы, Тиражи 27010.

Чогаалчының 70 харлаанынга ТӨӨГҮ ЧУГАА АЯНЫ-БИЛЕ ТООЖУП ЧОРУУР

— Херээ дегем, тырык мага-боттук, кара шилдир сарыг эрни кым дээр ийик? — Чогаалчы Эржен ол-дур. — Хөрөн орда кайгамчык кулугур чоруд! 60 чылдар эгезинде аалчылар бажыныны чыныга уустан дыйназын бо. Эржентин ичкан бир-ле дугаар көргенин ол. Монгуш Санчым-ооловч бистин эр-не удууус, ол хөрөндө оон омак-сөргөз, хей-йиттын, оюн-баштаан бо-ла чораш, магадан ханмас мек. Аыт бола, ону огла деп-лаа болгу дег. оюн-баштаа ана токтуп келгенги, чалтычыг киял. Оон чогаалчы база боду дег бот-шылдарыг, удуусу ады хөрөндө, тырык, уял, эл-де-тыланып, чык-ла бола, өргө бүрүн төгү чугаалап усталап, чок-ла бола бистин арачыста чурттап чоруур ме-ге кижилерин эдеп солуш ужурадылар. Ужукталган солуш чугаалап болур. Ол бистер шыкшан нарын сөжөт-даа сурбес, кодуунда чонда нестерэин төгү чугаа аяны-биле тоожуп чоруур. Тоожун омагай бойдуу, ийижины амдыралып элде оолдун аждышкыны биле чуруп өргүткөн — Бүгү-эйилдин номчулгарына эки белек болган «Хуугаалын өдүген» Эржентин хуугаалы, уял чогаалчы сетканы чок болза, кичи-чаа төртүткес. Ол шыкшан «Танды-Уулазын кижилерин» Монгуш Санчым-ооловч «Гелер» бистин ануу сорууш, шыкшан бодуучун — тыл кижини омагай сүлдө-чаланым болган белек кызыл калык гылар кул-биле, ону келер уенин салгалыг дыйчылар сорулгалыг бижээ деп биле чогуур. Хоочун шитан «Огла-Доруг» (1977 ч.), «Өдүгенде чылга» (1976 ч.), «Волшебный өдүген» (Москвага үгөн), «Танды-Уулазын кижилер» (1991 ч.) деп номпарында маанын ачынып, мөгелерин тусай ажи-чачын, солуш ужурадырын тоожуп турар. Монгуш Эржен 1922 чылдын ноябрь 26-да Хөндергей сумузунга ачы кижинин өл-бүленин төртүткөн. Ол башкы институтун дооскан, дыка хей чылдарда улушту ажи-тады эрме-сулга өөрдүн чоран бунинг башкы, хейге бидилгир чогаалчы. Чеден харлааныр-биле аскерикти, чогаалчы хей-аытты күзөлдөп аык!

ХӨНДЕРГЕЙНИН ЧОГААЛЧЫЗЫ

Эртем-билги далайынын Экинштерин холдан салбаан Эр-хей, чалык чанын салбаан. Эне, чашты кижиктик. Эртем-нонга өөрктөн Кара чыраан аныктар

«ХОСТУГ АРАТ» СОЛУН БОЛЗА...

Ужун чылдарда Тывага үнүп турган ТАР-ның Чызынын органы бооп турган. «Хостуг арат» деп солуш болуун үе-ийинде арат чоңуң ажал-агы-ийин сайыралар, эртем, кулчурамын кыраар талам-биле дыка улуш ажилды оорулуп турган дээрин ол үеде чуртап, ажилдап, оон номчуучу, бижикчи болуп чоран хоочун кижилер эки билер, ултан боор. Амгы үениң байдалы өскерил, мыдыга мал, чер ажалды тыва чедер арат болган тарачын ажал-агыларын тургустуруп эгелен бо эргилде-йде үеде көздө чоңга таарыч-чалыг. Ычмагы «Хостуг арат» солуш шыкшан улуш үеде-леяда бир үнер «Хостуг арат» солуш катан тургузар үе келген деп болду турар мен. Ужун чылдарынын үенинде оон арынга парлаттыгын мындыг шүтүкү ам-даа утпави мен:

Хой-ла маалам өткөрүлдү Хоог өттүг Кара-Шуйун. Хоорла чоңуң сургаалыңы «Хостуг арат» солушуну. Шак мындай солушун үдүренин чүгө үстиде алган черлери эвес, республиканын хей-хей арат ажил-агыйында сокустар, муң-муң көдүзүн ажал-шылдары каттырып дегирин боор деп бузур-биле сөзүлдү ийирип, эш-өрүнү бола-сөзүжүн дыйнаккап турар мен.

Хой-ла маалам өткөрүлдү Хоог өттүг Кара-Шуйун. Хоорла чоңуң сургаалыңы «Хостуг арат» солушуну. Шак мындай солушун үдүренин чүгө үстиде алган черлери эвес, республиканын хей-хей арат ажил-агыйында сокустар, муң-муң көдүзүн ажал-шылдары каттырып дегирин боор деп бузур-биле сөзүлдү ийирип, эш-өрүнү бола-сөзүжүн дыйнаккап турар мен.

ХАРЫЛАП БЭЭРИН ДИЛЕДИМ

«Юрист болуксаар мен. Харым оон дөрт. Амгы үеде Кара-Хаак ортукмак школанын 9-ку класында өөргө-нүп турар мен. Чедалажы хоорайда 9 клас дооскан соонда кирер техникум бар дээр, шын бе? Анаа өөргө-нүрде 64000 ашма төлөөр дээр. Ол хире ашма өөргө-нүр кижини боду аша хамаарышканы ажал-агы чед-лери төлөөр бе?» Ынагы айтырылган А. Ооржактын чагазы келген.

Анаа харым кылдар Тыва Республиканы сонал кама-далы министрин ордалажи Алевтина Сергеевна ВЛАДИМИРОВНАНЫ тайлыбырн парламысы. Чедалажының юридиктиг техникуму 8,9 клас доос-канын хууш ал турар. Ол техникум чүгө сонал камадал шүтүкчү ажал-даар юрестери белеткеп тур-ар. Ында ийн салбар бар сонал камадала (эрг-хө-ө-дү) болган бугадалар.

Соулга камадал салбарын доосканнар сонал камадалыга чедеринге пенсия-леринин, ийишктеринин болган по-чаштарын сонал эрге-ажыктары дээр ажал-даар Бугадалар салбарын доосканнар ол-ла ажал-агыларын сал-хөөзүге ажал-даар. Киреринин документи-лерин 6 айдан эгелер район-нынын сонал камадалыга чедерин дыйчыштыр бистин министрствоже кирер. Оон маала тусай шилде по-чургу эртер. Коңурсту эр-теринин экемелеринге белеткээр бис. Өөрдүгө төлөвиринге ка маалыштыр чүгү сүмөкөл бол-дур бе? Бир эес бистин Соулга камадал министр-ствога таварыштыр өөргөн бола кыла төлөөс. Канды-бир ажал-агы мурунун кирер болза, өөрдүгө дээр ол ажал-агылар төлөөр алар.

Агар саны: «Тыва сонал» № 363505.

Шөрүттүңден Хунуңер-биле!

Ноябрь 28-те бистин аалдын болган черле өвүр Дус Да-амын эд хунуңу улуш намыг энеси Долчу Олай-Сүрүк-на Донгактын төртүткөн хуну. «Документ бугаар 1915 чылда деп бижээ, а бодун оон ийн хар улуш намыг кижиле болгай мен» деп, бунинг не ажи-талыг чугаалап олурар. Оун уругу эг-бүленин кыс урууларынан эи улуу болур. Долчу Олай-Сүрүкнамын чурттап эркен амдыралы солуш ужуражылар болушкунунар-биле байлак. 1945 чылда Хам-Дыт шыгына оон бажыныга «Торгалыг» холхотун тургужу хурал болуп эртен. Оон эгелен-де өөндү ээни Седип Базырыч Серен-оол-биле холхотун (оон сонал сохотунун) маан кадарып келгенер. Чоа, Чалааты, Кара-Талын хой, өшкү бригадаларыны кайы хире кызмак, үрө-түнеден ажалдан чоранын чыгыс чер-чуртулгары кончуг эки билер.

Боду улушту аас чогаалын кончуг эки билер, солуш, сет-кудау сонугар номчуур болганмын ийик. огуу Вала-мир Серен-оол, улуш уруунун огуу Николай Куулар олар бичинилден-не аалымын чечен-чеген аксы-сөзүнү, сы-рыныга азып, чогаалды деп хунуңу атка төлөткөп болганар. Кырган-ава уруглары Дугама, Вера оларын ажи-тал-дунге болауңу далай болур Тыванын улушту чогаалчы Степан Сарыг-оол-биле канчаар ужуражы чоранын, казы төрөн думазы болур чогаалчы Донгак Бегзинин дугайында бо-ла чугаалап берген олурар. Амгы үеде хунуңу аштанылгада не Хам-Дытта хуула кыштаанаа уруу, күдээ-биле мал-маган ажалып, ажал-ыштен хонин-даа чарылбаан хевээр.

Авалысты болган мыак кырган-авамыстын төртүткөн хуну-биле энег бижирин чедирин, ам-даа ууш намыг, бот-догунаан Тыва куруненин моон-даа солгар сайыра-лын сугаар кара-биле көрүп чуртааларын күзөлдөп, УРУГЛАРЫ, ОЛАРЫН АЖЫ-ТӨЛҮ БАЗА АЖЫ-ТӨЛҮНҮН АЖЫ-ТӨЛҮ.

ИЖМ ПАРЛАГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

Тыва Республикамы ИЖМ-нин плагин болаарга бо чымын ноябрь 16-дан 22-ге чедер мал соруашкы-нынга Удур «Долу» («Град») дээр операцияны кыл-ды чуртукан. Оон туңгалак мурунда шитирип чоран 303 хамаатны, оларын арамында мал ор-даларыга сумдуугу 155 хамаатны, амык чок 115 кижин, 627 автомобилга ортуу кынаан. Транспорт оорлаан 6 херекти, мал оорлаан 41 херекти болган ордука шитчээшкн чуруму үрэн 239 таварылганы тудуп илесткен.

Операция үеинде 59 баш бола мады элериңге эгит-кен, шээр мады 13 башты, атылары 21-ин тыккан. 8 та-варыга да парикетиг бугу-меддерин, 59 коон коон чед-дир, 5 боону хавырган, Нити-биле ийик-бүрү 269 хемчегелерин алган. 67 кем-Херекти оттурган, 49 кем-Херек үлдегенин истен төлө-ртакан. Кем-херек үлдегенин 70 кижини туткан. Чыкээзүгө, Удур-Хем ра-йонга ажаллап чоруу тур-ган, Арыг-Уулу суурда чур-тап оор хамааты С. Т. Сан-гамын дээрн операциянын киржикчилери доран тыккан. Ол дээр Армакан суур чур-туп Мерген Байыр кара-м-тырмын турар. Ол-ла Арыг-Уулу суурин баша бир чур-тачкымы Х. С. Ооржактын чыгыс ийишк «Удур-Хем» салды-салгалыгы фирманын баш ийишкелген. Ум фирманын хууш ажилчымы Шол-бай Куулар. Бо чүгүдү ми-лиция амдынында сайга-чылар турар. Чоудура суур-лук чурттагыч К. С. Сел-дециян кыс халыны оорла-ны дээр Н. К. Тартып-оол болган Ш. Д. Донгак олар кылаштырып турар. Чаа-Хал районда Най-раш сохотун малчыны С.

Түлүштү 2 ийишк чыккан. Оон бирээнин эгиткен, а бирээ-нин эгиткен ол дээр карак-тырмын турар хамааталар — кайда-да ажалдапайн турар Р. С. Сотпа болган С. М. Серен-Доржу оларан хавы-ган, энегине эгиткен, Ар-макан суурин чурттагычлары Б. Ш. Балтым болган А. К. Эрже-Динтиг олар «Найраш» сохотун сүт-баран фир-манын 4 баш бола мады оорлаан, туттурган. Кызыл районуну Суклак суурда чурттап турар анык оолдар А. К. Монгуш болган А. Б. Көкөй база Межегей суурда чурттап турар чагыс эес ууда шитирип чоран Б. И.С. Монгуш олар кайда-да ажилдапайн, чер нешип, талап, оорлап чоруу улуш болду. Чүгө дие ол Ме-жегей суурин чурттагычлары 5 баш бола мады бол-ган Би.Хемде Армакан суур-дан 6 аты оорлаан, туттур-ганнар. Сүт-Хал районун шкото-лчылар бола мадалары оор-лап турар деп моон мурун-да республика солушчыныга бижээ. Ол ам база катан бижээ дыйнактыгын. Чүгө дие шкотола оолдар 6-ты клас-счылар К. Н. Ондар, А. М.К. Монгуш болган, Маана база.

К У Ж У Н КӨРҮСКЕН

Барым-Хемчик кожуун ча-гырганын шыкшан дээр 15 мөгө тыва үресте доолаптар ор-дунун спорт залыга күжүн шенжиш үрестеги солуш болган. «Барык» сохотуну молаачыны Куулар Коюн 13 мөгөн окулган. Бай-Тоган спорт комитетинин тренери Алар Куулар 12 мөгөн, Сүт-Халдан келген мөгө Чечен-оол Монгуш, ол-ла кожуудан Валерий Ондар 12 мөгелерин, Ак-Довурактан Олег Монгуш 11 мөгөн окулган шылдык чедерин тус-туста алганар. Шан-нал алган мөгө бүрүзүгө 3500-4500 рубль өртөктүг алгы куртка тоннар, хунуңу ажи-ктер-биле шынаан. Мар-жылдаанын судьяларынын бижээниг кожуу чагырчымы Фениадий Иргит база кир-ишкенин ийишк болган. Бо хуретин көрүчүлөр амык со-нуурган көргөнер. Ам уудаар районга Буян-Бадмыр но-нын маалы дээр тыва хур-ест маргалдамы эрттирер деп турар.

ЧАРЛАДАР БҮРОЗУ

ШКОЛА ДООЗУКЧУЛАРЫН ЧАЛАП ТУР Бүрүн-Хем ортукмак школанын коллективин 1942-1992 чылдарын доозукчуларын, шкolanын юбилейинге чалап тур. Байырыг кезжэ декабрь 18-те 14 шакта болур.

Алардарже утламытвал, Кырган ая-ла кара чааскаан Хайылдаы орампышак, Эши далай элденбиле, Эши-елдер чыныктык, Кокарактар оун көргөн, Шына тонугу чарам кыстар Сырткы, деген аялган калган, Демин чаа-ла эер сойган Делрин хевээр кырган ая-ла Харыганнар арында, Кара чааскаан ояттап чоран, Чыгыш баштаан хоор аскыр Кырган аыты аскызын, Чыраа, саяз арылзын Кызыл-ыйын үндүрүпкен, Коргунчү дун шугала-биле Ховуудаа үндүрүктар, Өөр чыгы кайы сен дээр, Өзен иштен, сооп келген, Хоор аскыр кишет каалкан, Хоова чыгы тыгыр берген Коргунчү от көргөнен, Кокарактар шогтап келген, Бөдү чыгы арылчык, Бүрелерин чагатайын, Аскыр өөрүн коорту суруп, Николай ООРЖАК.

Чыгыш № 230.